

Птиците в българската и полската фразеология

Катажина Попова

Abstract: Birds in Bulgarian and Polish Phraseology. *This article is dedicated to the linguistic and culturological analysis of Bulgarian and Polish phrasal units with components - names of birds, living in freedom as well as their axiologization. The author pursues to follow the semantic realization of these linguistic tools and to reveal their images and connotations as well as their symbolic meaning.*

The study is based on the cognitive approach in linguistics with accentuated link of the language with the culture and is targeting birds living in freedom as fragment of Bulgarian and Polish linguistic pictures of the world.

Key words: *linguistic-culturological analysis, cognitive linguistics, linguistic picture of the world.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящата статия е посветена на лингвокултурологичния анализ и аксиологизацията на българските и полските фразеологизми с компонент названия на птици, живеещи свободно. Авторката цели да проследи семантичната реализация на тези езикови средства и да разкрие техните образи и конотации, а също така и свързаната с птиците символика.

Изследването се основава на когнитивния подход в лингвистиката с подчертана връзка на езика с културата и е насочено към свободно живеещи птици като фрагмент от българската и полската езикова картина на света.

Човекът винаги се е възхищавал от птиците и е завиждал на тяхното изкуство да летят, свързвайки това с неограничената им свобода. Възхищение пораждало също така птичето пеене, имитирано, повтаряно, цитирано и възпроизвеждано през поколения от композитори и музиканти. С птиците са свързани символи, митове, легенди или религиозни вярвания.

ИЗЛОЖЕНИЕ

ФЕ с названия на птици образуват значителна част от анималистичната фразеология във всеки език, като орнитоложкото присъствие е богато и разнообразно. Създателите на фразеологизми имат различно отношение към птиците в зависимост от начина, по който осъществяват с тях контакт, а това от своя страна предопределя тяхното подреждане и категоризиране.

Я. Скавински предлага класификация на животните, основана на социологичен принцип [3]. Приложена към птиците, тя би изглеждала така: 1. Птици, които са домашни животни – папаягал, канарче; 2. Отглеждани птици – кокошка, патка, гъска, пуйка; 3. Птици, които живеят свободно, близо до човека, в паркове, на полето – врабче, врана, гълъб, гарван; 4. Диви или грабливи птици, които живеят в горите, далече от човека – орел, ястреб, сокол, сова, които могат да бъдат наблюдавани от човека само в ограничена степен. Естествено, че тези граници са размити, например: патката или гълъбът могат да бъдат причислени към птиците, които се отглеждат, както и към птиците, които живеят свободно; славеят и чучулигата могат да живеят както близо до човека, така и в горите; за някои птици е присъщо умението да летят, за други – това не е характерно. Безспорно е, че най-голямата група образуват ФЕ с компонент название на птици, които се отглеждат от човека или живеят близо до човека, тъй като има възможност за по-често и непосредствено наблюдение на птичето поведение.

Авторката привлича в анализа ФЕ с названия на птици от четвъртата група. Характерно за тях е, че живеят свободно и далече от човека, поради което тяхното естество и начин на живота са по-трудни за разбиране и невинаги понятни.

Човекът, наблюдавайки поведението на птиците, го пренася върху себе си: *папагал, рарида* 'човек, който повтаря чужди мисли, няма собствено мнение'; *сова, sowa* 'човек, който има навика да си ляга късно през нощта'; *орел, орzel* 'за смел, горд, силен човек' и т.н. Полската лексема *orzel* (орел) или ФЕ *być orłem* (орел съм) определя човек, който е най-добър, буден, способен и с нещо се отличава от другите, *паун, paw* 'надут човек', а полският *ястреб/jastrząb* в политическите среди се свързва с привърженик на конфронтативна и агресивна политика.

Орелът – цар на птиците, едра дневна граблива птица от семейство ястребови, е надарен с голяма символика, която обаче не е еднозначна. Той се възприема като жестока и безмилостна граблива птица, но също така и като изключително смела и благородна кралска птица. Старият завет приема орела като нечисто животно, което стои наравно с лешояда, символизиращ алчността.

Славянските племена са вярвали във връзката на орела с небето, гърма и времето, като са твърдели, че орелът ги предпазва от градушка. Хората са полагали жертва от агнета в близост до гнездата на орлите, за да получат защита от тази мощна птица. От убеждението, че орловото гнездо гарантира безопасност и благоденствие за селищата, произлиза легендата за Лех, Чех и Рус – братя, които поставят началото на славянските народи. Легендата гласи, че Лех, който е ловувал в гъстата великополска гора, при залеза на слънцето е видял орел, който величествено обикалял своето гнездо. Възхитен от невероятната гледка, Лех е решил да основе град, наричайки го Гнезно, т.е. гнездо, а ликът на белия орел с разперени криле на фона на червеното небе да стане неговият герб. Орелът и днес присъства в герба на Република Полша и съответно върху полските пари. Със символа на орела върху монетата е свързана ФЕ *orzel czy reszka* (ези или тура), когато се играе на жребий с подхвърляне на монета и отгатване дали тя ще падне по лице или по гръб, а също така и старите ФЕ, в които е утвърдена мощта на парите: *złoty orzel wszędy doleci* (златният орел ще стигне навсякъде) и *orłem łowić* (ловя с орел) 'подкупвам с пари'.

Орелът, неговият брадовчед ястребът и роднината сокол експонират своите най-характерни физически черти. Те се характеризират със силни мускулести крака и остри нокти, с които атакуват своята плячка: *имам орлови нокти* [диал.]; *ястребови нокти* 'силен съм и никой не смее да ме закача', притежават як, закръглен надолу гърбав клюн, който помага за лесното и бързо хващане на жертвата: *орлов нос; orli nos; jastrzębi nos* 'гърбав нос'. Тези силни грабливи птици имат прекрасно зрение, могат да забележат своята плячка от няколко километра: *orle, jastrzębie oczy* (орлови, ястребови очи); *sokole oko* (соколово око); *orli, jastrzębi, sokoli wzrok* (орлово, ястребово, соколово зрение), *orle, jastrzębie, sokole spojrzenie* (орлов, ястребов, соколов поглед); *ястребов поглед* 'будни, проникатели, много добри очи, око, зрение, поглед'; *orli, sokoli lot* (орлов, соколов полет) 'бърз, недостигаем полет'; *po orlemu* (по орлов начин).

В българския език соколът залага и на римата във фразеологията: *гол като сокол* 'съвършено беден, който няма никакъв имот и средства'.

В полския език орелът се свързва с представата за подчертано величие и достойнство: *nie polezie orzel w gówna* (орелът няма да влезе в говната) 'честен, благороден човек няма да извърши недостойно деяние', а соколът има винаги предимство пред совата: *nie urodzi sowa sokola* (няма да роди совата сокол) 'за нещо, което надхвърля нечий възможности'. В разговорната реч често се среща полската ФЕ *wywinąć orla* с две значения: 1. 'да се преобърне, да падне', 2. 'да умра'.

Орлите създават гнезда в труднодостъпни места, в скални ниши или гъсталаци, затова *орловото гнездо* е 'мъчнодостъпно планинско селище'. Грабливият характер на орела се съдържа във ФЕ *орела ще ме грабне* [диал. шег.] 'окъпал съм се и съм

станал бял'. Негативни конотации излъчва ФЕ *къде (където, дете) ходя, орли <те> вода* [диал.] 1. 'където отида, все пакости, злини правя; голям пакостник съм', 2. 'много съм нечист'. Понякога орлите се хранят с мърша: *като орел/орли на мърша; като орляци на мърша* 'в голямо количество, вкупом и в надпревара, с голямо настървение (обикновено при разграбване на плячка, стока, при закупуване на нещо рядко или в недостатъчно количество)'; *вдигам орляка* [диал.] 'мириша тежко; воня'.

В сравнение с другите птици орелът живее дълго – около 20, дори над 30 години, затова за човека, 'който е стигнал до дълбоки старини; много стар', се казва, че е *върстник с белите орли, върстник с орлите; с орлите* – 1. в съчетание с живея, обикновено с отриц. 'много дълго, много години; повече отколкото може да доживее човек (живея)', 2. [диал.] в съчетание със съм 'много стар (съм)'.

Орелът присъства и в баснята-подражание, преведена от П. Р. Славейков с различно от оригинала заглавие «Орел, рак и щука» /заглавието на баснята на И. А. Крилов е «Лебед, щука и рак», както и в полския език „*Łabędź, rak i szczupak*“/ за да определи заедно с другите животни несговорни хора, които не могат да доведат докрай предприетата от тях работа – *орел, рак и щука* [книж.].

Лебедът, символ на чистота, невинност, гордост, ум, тъга и красота, в много култури се асоциира с жена и излъчва еднозначно положителни конотации: *лебедова шия; łabędzia szyja*. Българските вили и самовили, литовските, руските и полските водни богини много често са приемали образа на тази птица. В приказките се срещат бели и черни лебеди, символизиращи съответно злото и доброто. Тази съпоставка, много ефектно използвана (например в балета на П. Чайковски „Лебедово езеро“), изобщо не отговаря на етологията, наука за поведението на животните, тъй като птицата с тъмно оперение в действителност е много по-кротка и по-спокойна от своя бял братовчед. Народното поверие гласи, че лебедът пее един път в живота си, преди смъртта си, затова *лебедова песен; łabędzi śpiew* [книж.] е 'последната дума, последната мисъл, последното, предсмъртното, обикновено най-хубавото произведение на поет или художник, на някакъв творец; последната му творческа изява'.

Прекрасен певец е славеят, неговото пеене е силно и необикновено разнообразно, с различни тонове. Обикновено той пее през май, поради което неговият глас се асоциира с любовта и влюбените. Въпреки че в природата славеят пее през цялото денонощие, мелодиите, разнасящите се през лунната нощ, свързват тази птица с романтиката. С положителни конотации е натоварен в българската фразеология диалектната дума за славей – бюлбюлт: *пея като бюлбюл* [диал.] 'свободен и самовластен съм, защото съм богат и не се нуждая от никого и от ничия помощ'; *разчуруликал съм се като бюлбюл* [диал.] – 1. [подигр.] 'говоря извънредно много', 2. 'говоря свободно, леко, без стеснение'. Не липсва ироничната ФЕ: *кога <то> засвирят славеите/билбюлите с кавали* [диал. ирон.] 'никога (за подчертаване, че нещо няма да се осъществи)'. В полския език добрите певци са и славеят, и чучулигата: *śpiewać jak słowik* (пея като славей); *śpiewać jak skowronek* (пея като чучулига). Чучулигата свързваме с радост, щастие или успех: *buć w skowronkach* (с чучулиги съм); *radosny jak skowronek* (радостен като чучулига). Българските яребици се разпръскват: *като яребичета се пръскаме* [диал.] 'за много хора, множество – в различни посоки, на различни страни (се пръскаме)', а полските са страхливи и се спасяват с бягство: *pierzchnąć (uciekać) jak spłoszona kuropatwa* (избягам/бягам като изплашена яребица) 'бягам изплашено'.

Позитивни конотации в нашите култури излъчва лястовичката, предвестник на пролетта или дъжда. Особено когато е първа, тя определя явления или събития, които предвещават промени, обикновено позитивни: *първа лястовичка; pierwsza*

jaskółka, обаче една лястовица *пролет не прави* 'сам човек не може да промени нещо изцяло, да направи нещо ново'. Полските лястовички изразяват някои универсални житейски истини: *powiedziały jaskółki, że niedobre są spółki* (казаха лястовичките, че не са добри уговорките). Изразът произхожда от баснята на Ян Бжехва «Лисица и лястовичка», където лястовичката е била излъгана два пъти от лисицата.

Невинаги поведението на птиците е разбираемо за човека. Щраусът, най-голямата и екзотична птица, нехарактерна за нашите географски ширини, независимо че разполага с чифт криле, не може да лети. Благодарение на великия римски мислител Плиний Старши, който през 79 година от нашата ера е написал енциклопедия "Naturalis historia", щраусът придобил лоша слава, тъй като било отбелязано, че си крие главата в пясъка, вярвайки, че ако той не вижда никого, то и него никой няма да го види. Оттук ФЕ *да си заровиш главата в пясъка като щраус*; *kryć głowę w piasku jak struś*; *strusia polityka* (щраусова политика) са получили значение 'за поведение на хора, които отказват да приемат предизвикателствата, затварят очи пред действителността, обикновено неприятна, избягват отговорност'. Истината обаче е съвсем различна – щраусът крие главата си в пясъка, защото така локализира евентуалната опасност, усещайки треперенето на земята [1].

Кукувицата има славата на птича гадателка. Хората са вярвали, че тя може да предскаже богатство, но само на тези, които вече са го имали. При първото кукане трябва да преброим парите си, за да ги имаме през цялата година. Ако джобовите ни са празни, това означава безпаричие. Според народните вярвания кукувицата е възникнала от омагьосана девойка, която се е криела от своя годеник в гората, викайки: „куку, куку” – кукането е било синоним на тъга. В езика на старите славяни това е означавало жален вопъл след смъртта на близък човек. Те са вярвали, че кукувицата, издавайки глас, рони сълзи.

Кукувицата предсказва след колко години ще се омъжи момичето, а на по-възрастните хора – колко години ще живеят, за някои – броя на потомството. Най-общо казано, кукувицата е отговаряла на всички количествени въпроси с бройката на куканията. Жените, които ползват чужда помощ при отглеждането на децата си, понякога се наричат кукувици, а *кукувиче яйце* до днес означава в преносно значение проблемен подарък, тъй като кукувиците подхвърлят своите яйца в гнездата на други птици: *kukułcze jajo* (кукувиче яйце) 'нещо, което се посреща лошо; нещо, от което искаме да се отървем; подхвърлено дете, изрод', *podrzucić komuś kukułcze jajo* (подхвърлям на някого кукувиче яйце); *podmijam/podmetam kuкувиче яйце*, някому 1. 'прехвърлям върху някого нещо, за което той да се грижи, той да се мъчи; отървавам се от някакво неприятно задължение', 2. 'давам повод за раздори'. Характерното кукане /оттук произлиза и самото название на кукувицата и *kukułka*/ на салеца за привличане на самката започва обикновено през май, през пролетта, затова лошо е пожеланието *да не дочакаш кукувица* [диал.], обикн. във 2 и 3 л., 'дано скоро да умреш, още преди да настъпи пролетта'; *няма да чуя кукувицата* [диал.] 'много съм болен, скоро ще умра'. Надежда за добро е изразена във ФЕ *и нашата кукувица ще прикука* [диал.] 'употребява се, за да се изрази, че лицето, което говори, очаква настъпването на щастливи дни или някакъв успех, сполука'.

Кукувиците не са моногамни, не създават двойки, а самците са повече от самките. Те никога не свиват гнезда и не отглеждат птиченца, а подхвърлят своите яйца направо в гнездата на други птици, като изядат или вземат техните яйца, за да ги изхвърлят. Тази характеристика е изградила у хората негативна представа за кукувиците, свързана със самотното живеене: *като кукувица, живеея* 'съвсем сам, без никого, самотно (живея)'; *да закукаш като кукувица* – обикн. във 2 и 3 л. 'да преживееш близките си и да останеш сам в къщата си'; *кога <то> ми закука кукувица на гроба* [диал. ирон.] 'никога (за подчертаване, че нещо няма да се

осъществява)'. Кукувиците са иронично шумни: *по-тих от кукувица* [диал. ирон.]; *тих като кукувица* [диал. ирон.] 'който често вдига шум; много шумен'. Негативите за тази птица могат да допълнят следните ФЕ: *кукувица ми е изпила акъла/мозъка/пипето/ума* 'съвсем съм оглупял, останал съм без разум (употребява се при укор, когато се извършва нещо неразумно)', в отрицателна или въпросителна форма: *да не ми е изпила кукувица акъла/мозъка/пипето/ума* и *кукувица ли ми е изпила акъла/мозъка/пипето/ума* самостоятелно или със следващо изречение със съюз *че*, та 'не съм оглупял, няма да постъпя неразумно (обикновено при възмущение)'.
 С богата символика са надарени нощните грабливи птици. Още в Древна Гърция совата е била свързана с богинята на мъдростта Атина Палада, а кукумявката – с бога на подземното царство Хадес. Бухалът /също така и неговото народно наименование пукалът/, кукумявката или совата ловуват обикновено през ноща или на смрачаване, като използват превъзходно развитите зрение и слух: *sowi wzrok* 'способност да се вижда в тъмното'. Според народните български и полски поверия обаче тези птици предвещават смърт, което е еднозначно отбелязано в българските фразеологични пожелания: *бухали и кукумявки в къщата ти да бухат* [диал.]; *да ти буха бухал на комина/ на къщата* [диал.]; *да ти забуха бухала на комина* [диал.]; *да ти буха бухал* [диал.] обикновено във 2 и 3 л. 'да умреш и да ти запустее домът'; *бухат бухали вътре, бухтят бухалите вътре* [диал.] 'за празна голяма къща'; *ще убия пукала* [диал. грубо] 'ще умра, ще пукна'. Независимо от тези поверия в нашите култури совата се възприема като символ на мъдростта и знанието.

Пукалът участва в сравнителни ФЕ. Естествено, че при срещата с човека тази нощна птица мълчи: *като пукал*, мълча 'упорито (мълча) (обикн. когато съм невежа в някакво отношение или не желая да кажа, да издам нещо)'. Освен това тя широко отваря очите, за да вижда по-добре, т.е. пули се, гледа ококорено: *като пукал*, гледам 'опулено и вторачено, безсмислено (гледам)' и стои неподвижно: *като пукал*, изправам се (стоя) 'неподвижно и безучастно, без да върша или да разбирам нещо (стоя)'. Диалектната ФЕ използва играта на думите: *като пукал*, пукам 'много пукам (ям)', въпреки че присъства и семантиката на характерния звук на пукала – пукане (тук също е използвано за преносното значение 'ям') или бухане – бубу ... бубу... за бухала. Това звукоподражателно име е характерно и за полския език: *puhacz* – *puhi...* *puhi...* или *bobo*, *bobak*, *bebok* от бубу... бубу..., което вероятно има връзка и с латинското название "bubo", означаващо бухал. Независимо от тези фразеологични характеристики пукалът или бухалът във фолклора се приема за символ на познанието.

В полската фразеология присъстват птици, които не участват в българската фразеология. Жеравът е бдителен: *czujny jak żuraw* (бдителен като жерав), за кълвача е характерно подскачането: *skakać jak dzięcioł* (скачам като кълвач). Скорецът благодарение на своите умения да се приспособява в живота в различни условия, да се защитава и да пази хигиена (между другото той умее да използва киселина от мравки), получава висока оценка на ловък и оправен човек: *szipakami karmionu* (хранен със скорци) 'оправен, опитен' [2]. Папунякът *dudek* обаче се свързва с глупав, страхлив, неоправен човек: *bojący dudek* (страхлив папуняк); *każdy dudek ma swój czubek* (всеки папунак има своя качулка) 'говорим за някого, който е нескромнен и обича да се хвали'; *nie trafiłeś na dudka* (не си попаднал на папуняка) 'говорим за някого, който иска да ни измами'; *wystrychnąć kogoś na dudka* (да направи някого на папуняк) 'да измамя или да осмее някого'. Крайно негативен е *leшойдът* 'някой, който живее за сметка на другите'; *robić coś na sępa* (правя нещо по лешояден начина) 'използвам някого'.

Българският синигер участва в иронични ФЕ: *като синигер в кратуна*, прокопсал съм [диал. ирон.] 'никак не (съм прокопсал)'; *присмяла се кукумявката на синигера* [диал. ирон.] 'употребява се, когато някой критикува друго или му се присмива, а самият той притежава същите недостатъци'; *смъркам като синигер* [диал. ирон.] 'пия много, пиянствувам'.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Предложеният анализ, без да претендира за изчерпателност, показва, че в българската и полската фразеология се реализират най-важните и най-съществените профили на свободно живеещи птици: техните физически черти и поведение. ФЕ с компонент названия на птици са антропоцентрични, разкриват отношението и аксиологизацията на човека към орнитоложкия свят, натоварени са със символика, излъчват положителни или отрицателни конотации. Забелязва се семантична и символична еквивалентност на ФЕ, породена от приликите в условията на живот, на културата и традициите на двата славянски народа – българския и полския. Не липсват обаче и специфични национални ФЕ. Наблюдава се също така, че на фона на фразеологичното богатство във всеки език орнитоложката фразеология няма широка употреба в съвременните езици поради архаичната структура и неясната семантика на някои ФЕ. Това ни навява на мисълта, че, за съжаление, хората са се отдалечили от природата и са загубили контакта си с нея, толкова характерен за нашите предци.

Въпреки това и до днес в нашата реч присъстват птиците: *някой ходи надут като паун*, *друг крие главата си в пясъка като щраус* или *повтаря като папагал*, а нещо ценно или рядко определяме като *бяла врана*.

ЛИТЕРАТУРА

- [1]. Berwiński R. Studia o gusłach, czarach, zabobonach i przesądach ludowych, Poznań, 1862.
- [2]. Kłosiewicz S. Ptaki święte, przekłete i inne. Warszawa 1998.
- [3]. Skawiński J. Językowy aspekt badań nad zwierzętami w kulturze// Zeszyty Etnologii Wrocławskiej. 1(2): 93-121, Wrocław, 2000.

За контакти:

Доц. д-р Катажина Попова, Катедра "Славянски езици", Департамент по езиково обучение, Университет „Проф. Д-р Асен Златаров”- Бургас, тел.: 0889843596, e-mail: katarzyna@abv.bg